

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

NAXÇIVANDAKI SON TUNC DÖVRÜNƏ AİD ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRDƏN
AŞKAR OLUNMUŞ GİL MÖHÜRLƏR HAQQINDA

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qədim və zəngin tarixi var. Qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində hər bir arxeoloji material elmi əhəmiyyət daşıyır. Onların hər birini dərindən tədqiq etməklə, mühüm elmi nəticələr əldə etmək olar. Əldə olunmuş yeni elmi nəticələr tariximizi daha dərindən öyrənməyə imkan verir. Belə arxeoloji materiallardan bir qismini Son Tunc dövrünə aid gil möhürlər təşkil edir. Onların funksional xüsusiyyəti və yayılma arealı ilə bağlı kompleks şəkildə araşdırma aparılmadığından təəffüzdən öyrənilmişdir. Araşdırma zamanı bu dövrdə sosial bərabərsizliyin, mülkiyyətə sahiblik hüququnun olmasını, möhürlərin hamısının qəbir abidələrindən tapılmasını, say etibarlı ilə nisbətən az olmasını və digər faktları əsas götürərək belə bir nəticə əldə olunmuşdur ki, dünyanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da onlar mülkiyyətə sahibliyi, kimliyi bildirmək, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə edilmişdir. Naxçıvana qonşu ölkələrdən gətirilməmiş, sifariş əsasında yerli sənətkarlar tərəfindən düzəldilmişdir. Onlar əsasən qəbir abidələrindən ona görə aşkar olunmuşdur ki, möhür sahibi öldükdən sonra başqasının əlinə keçməməsi üçün onu qəbirə qoymuşlar. Möhürlərin üzərindəki təsvirlərin bir qismi insanların dini-ideoloji görüşləri ilə bağlılıq təşkil etmiş, bəziləri damğa kimi istifadə edilmiş, möhür sahibinin soykökünü bildirmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Son Tunc dövrü, gil, möhür, damğa.

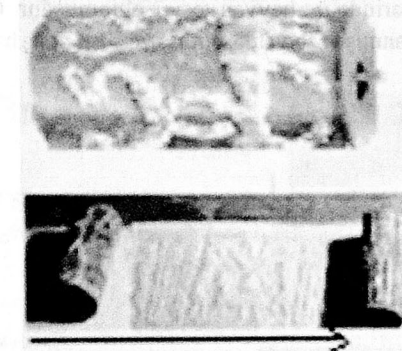
Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixə malikdir. Qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində hər bir arxeoloji material elmi əhəmiyyət daşıyır. Belə arxeoloji materiallardan bir qismini Son Tunc dövrünə aid gil möhürlər təşkil edir. Onların funksional xüsusiyyəti və yayılma arealı ilə bağlı kompleks şəkildə araşdırma aparılmadığından təəffüzdən öyrənilmişdir.

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş möhürlərin tipoloji və funksional təsnifatı ilə bağlı araşdırma apararkən qeyd olunan məsələyə ümumdünya kontekstindən yanaşmaq zəruri və aktualdır. Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olur ki, dünyanın bütün bölgələrində möhürlərdən tarixən mülkiyyətə sahibliyi, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə edilmişdir. Mülkiyyətə sahibliyi bildirən möhürlər hər hansı bir yükün, əşyanın, heyvanın (damğalar), təhlükəsizliyi təmin edənlər isə xəzinənin, müəyyən əhəmiyyətli obyektlərin üzərinə vurulmuşdur. Qədim dövrlərdə möhürlər daşdan, pastadan və sümükdən düzəldilmişdir. Pasta gildən olmuşdur. Onun gilinin tərkibində süni qrafit, kolloid, yanıkolloid qrafit, qrafit və karbonun digər mineral birləşmələri qatılmışdır (15).

Dünya arxeologiyasında möhürün insanların həyatına daxil olma tarixi Neolit dövründən götürülərək e.ə. 8000-5500-ci illə tarixləndirilmişdir. Ən qədim möhürlər Mesopotamiyadan (İkiçayarasından), Misirdən, Anadoludan aşkar olunmuşdur (10, s. 86; 6, s. 13; 14). Neolit dövrünə qədər möhürdən istifadə edilməmiş, insanlar möhürün nə demək olduğunu bilməmişlər. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, bu vaxta qədər insanlar yığıcılıqla, ovçuluqla məşğul olmuş, oturaq həyat tərzini keçirməmişlər. Neolit dövründə insanların həyat tərzində əmələ gələn dəyişikliklər sosial iqtisadi vəziyyətlərinə də təsir göstərmiş, mülkiyyətə sahiblik hüququ formalaşmağa başlamışdır. Mülkiyyətə sahibliyin formalaşması ilə ibtidai möhürlər yaranmışdır. İbtidai möhürlər gillə yanaşı daşdan və sümükdən də düzəldilmişdir. Onlar silindrik, ovalvarı, dairəvi formada olmuşdur. Möhürlər

kütləvi şəkildə düzəldilməmiş, sifariş əsasında hazırlanmışdır. Daş və sümüklə müqayisədə gildən möhürlərin düzəldilməsi daha əlverişli olmuşdur. Çünki, daş və sümükdən fərqli olaraq gildən möhür düzəldərkən onu istənilən formaya salmaq, üzərində müəyyən dekorativ işlər aparmaq asan olmuşdur. Hər bir tayfanın, hər bir dövlətin möhürü olmuşdur. Yazıdan istifadə edilənə qədər möhürlərin üzərində müxtəlif ornamentlərdən ibarət naxışlar çəkilmişdir. Onlar həndəsi, nəbati, zoomorf və antropomorf rəsmlərdən ibarət olmuşdur. Təsvirlər qazma və basma üsulu ilə çəkilmişdir. Qazma üsulu bir qayda olaraq daş möhürlərdə, basma üsulu isə əsasən gildən düzəldilənlərdə tətbiq edilmişdir. Hər bir möhürün üzərindəki təsvir təsadüfən çəkilməmiş, müəyyən məntiqi əsası olmuşdur.

Silindrik formalı möhürlərin ortasındakı deşik iki funksiyaya yerinə yetirmişdir. Birinci funksiya ondan ibarət olmuşdur ki, möhür sahibi onu yanında təhlükəsiz saxlamaq və itirməmək üçün ortasına ip keçirərək boynundan asmışdır. İkinci funksiya isə möhür vurma işi ilə bağlılıq təşkil edir. Möhürü vurarkən onun ortasındakı deşiyin diametrinə uyğun çubuq, sümük və ya metal keçirilmişdir. Sonra onu əldə tutaraq möhürü bir istiqamətdə səliqəli şəkildə diyirlətmişlər. Bu zaman möhürün üzərində tərsinə çəkilmiş işarələr və rəsmlər hər hansı bir əşyanın, yükün üzərində düz əks olunmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Möhürləmə prosesi.

Möhürlər əsasən iki qrupa bölünmüşdür. Birinci qrupa damğa, ikinci qrupa insanların dini-ideoloji görüşləri ilə bağlı olan möhürlər daxildir. Müəyyən daşlardan düzəldilən bu tip möhürlərdən bəzilərini insanlar amulet kimi də istifadə etmişlər. Dairəvi, ovalvarı olanlarla müqayisədə silindrik formalılarla möhürləmə çətin olmuşdur. Bu gün dünyadakı muzeylərdə müxtəlif dövrlərə aid 20 mindən çox möhürün olduğu, silindrik möhürlərin bir qayda olaraq 1,2-5 sm hündürlükdə, 0,8-2,5 sm diametrdə düzəldildiyi haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır (13).

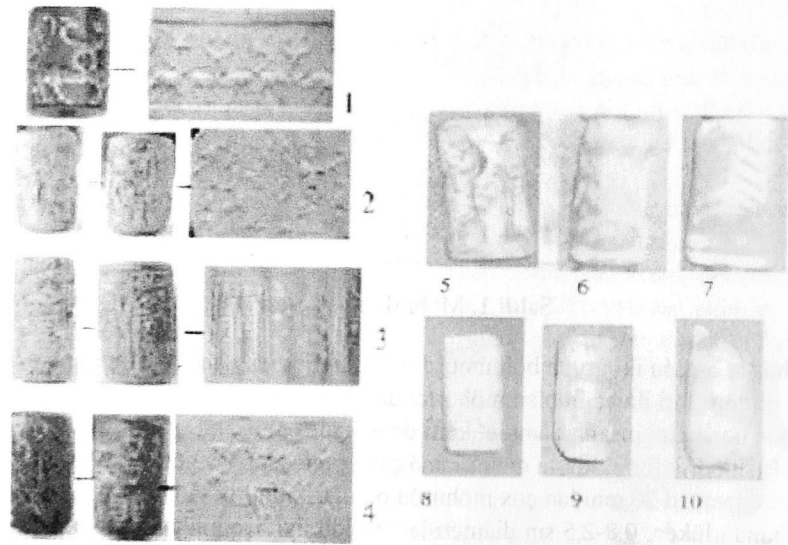
Naxçıvan diyarının qədim dövr abidələri içərisində hələlik Son Tunc dövrü abidələrindən başqa heç birindən gildən düzəldilmiş möhür aşkar olunmamışdır. İndiyə qədər on bir ədəd möhür tapılmışdır. Onların onu Ordubad, biri isə Kəngərli rayonundakı arxeoloji abidələrdə qeydə alınmışdır. Ordubad rayonunda Muncuqlutəpə, Mərdangöl (şəkil 3), Dəlmətəpə, III Plovdağ, Kəngərli rayonunda Şahtaxtı nekropollarından tapılmışdır. Mərdangöl nekropolundan iki, Muncuqlutəpədən beş, Dəlmətəpədən bir (4, s. 14, şəkil 2-9), III Plovdağda iki (11, s. 157), Şahtaxtıdan bir ədəd gil möhür (9, s. 75, tab. III) aşkar edilmişdir. Onlar Milli

Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanılır (şəkil 2, 5-10; 3). Azərbaycandakı Çardaxlı, Taliş nekropollarından (1, s. 159), İkiçayarasından, Anadoludan (14; 13), Qafqazın və Ön Asiyanın bir sıra abidələrindən (7, s. 160-161; 8, s. 34-40) eyni formalı möhürlər aşkar olunsa da onlar üzərlərindəki ornamentlərə, naxışlanma üsuluna görə bir-birindən fərqlənmişdir (şəkil 2, 1-4).

Şahtaxtı nekropolundan aşkar olunmuş uzunluğu 2 sm, diametri 1 sm olan möhürün üzərində həyat ağacı, ağacın bir tərəfində saçları çiyinə tökülmüş insan, digər tərəfində isə başlarını arxaya çevirmiş iki keçi təsvirinin olduğu qeyd olunmuşdur (9, s. 75).

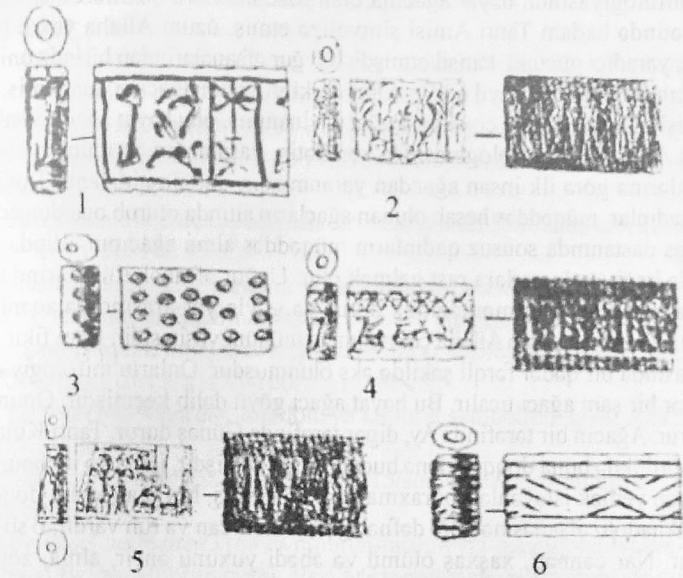
Mərdangöl nekropolundan aşkar edilmiş möhürlərdən birinin üzərində (uzunluğu 2,5 sm, diametri 1,2 sm) aşağı planda ayaqları qatlanmış, quyuqları çarpaz olan keçilər, keçilərin yanında quş qanadlı fantastik heyvan, yuxarı planda isə çarpaz xətlərdən ibarət naxış çəkilmişdir. Digər möhürün üzərində isə eyni formalı keçi təsvirinin yanında dal ayaqları üzərində duran şir və şiri saxlayan insan, quş təsviri qeydə alınmışdır (5, s. 52).

Üçüncü Plovdağ nekropolundakı 4 №-li qəbirdən tapılan uzunluğu 2,3, diametri 0,9 sm olan möhürün üzərində dizi üstündə oturaraq əllərini yuxarı qaldıran insan, insanın üstündə beş meyvədən ibarət həyat ağacı, aşağıda buynuzları haçalaşan, ayaqlarını qatlayaraq uzanmış vəziyyətdə iki heyvan (dağ keçisi və ya ceyran) çəkilmişdir. Uzunluğu 2,3, diametri isə 1,0 sm olan digər möhürün üzərində üç heyvan təsvir olunmuşdur. Onlardan ikisi ayaq üstə qabaq ayaqları bir-birinə dayanmış vəziyyətdə, biri isə yerə uzanmış halda verilmişdir (11, s. 157).

1-Anadolu (<https://www.evrensel.net/haber/316879/muhrun-tarihi-eski-mezopotamya-ve-anadoluda-muhur>); 2-4 Sumer Silindrik Mühürləri (<https://tarihegitimi.blogspot.com/2018/03/sumer-silindir-muhurleri.html>); 5-10-Xaraba Gilan arxeoloji abidələr kompleksinin möhürləri (Plovdağ, Mərdangöl, Muncuqlutəpə) tapılan möhürlərin fotosu (5- AF1391 inv. 27610; 6- AF 1393 inv. 27612 s/q 505; 7- AF1397 inv. 27614 s/q 405; 8- AF 1392 inv. 27611; 9-AF 1394 inv. 27613; 10-AF 1395 s/q 19)/

Şəkil 2. Silindrik möhürlərdən nümunələr.

(Seyidov, 2002)

Şəkil 3. Mərdangöl və Muncuqlutəpə nekropolundan aşkar olunmuş möhürlərin qrafik təsvirləri.

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş möhürlər haqqında tədqiqatçılardan H.F.Cəfərov, V.H.Əliyev, Q.Aslanov, S.Qaşqay, B.İbrahimli və digərləri məlumat vermişlər. V.H.Əliyev Şahtaxtı möhürünün Suriya-Fələstin və Kərkük tipləri ilə bənzər olduğunu, onun Naxçıvan ərazisinə Ön Asiyadan-Mesopotamiyadan gətirildiyini qeyd etmişdir (9, s. 81; 3, s. 189). Q.M.Aslanov, S.M.Qaşqay, B.İbrahimli (2, s. 71), H.F.Cəfərov (7, s. 161) Şahtaxtı və Ordubaddan tapılmış möhürləri Xurrit və Fələstin dünyası ilə bağlayaraq, "Mitaniya tipli" möhürlər sırasına daxil etmişdir.

Tədqiqatçıların heç biri onların hansı məqsədlə istifadə olunması, üzərlərindəki ornamentlərin semantikasi haqqında geniş fikir söyləməmişlər. Tərəfimizdən qeyd olunan məsələ ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, qayaüstü təsvirlərin, keramika məmulatların, bəzək əşyaların, silahların üzərində olduğu kimi möhürlərdə də hər bir təsvir təsadüfən çəkilməmiş, müəyyən məntiqə əsaslanmışdır.

Heyvan, quş təsvirlərinin semantikasi və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, dünyanın bir çox yerlərində, bu haqda xeyli məlumatlar vardır. Anadolu mədəniyyətində qartalın gücü, qüvvəti, azadlığı, maralın yaxşılığı, qoyunun, qoçun bolluğu, bərəkəti simvolizə etməsini, Pazırık kurqanlarından aşkar olunmuş müxtəlif heyvan fiqurlarını (keçi, qartal, at, balıq və s.), Het mədəniyyətinə aid arxeoloji materialların üzərindəki təsvirləri, on iki heyvandan ibarət Türk təqvimini və digər arxeoloji materialları buna nümunə göstərmək olar (12, s. 33, 34, 48, 50).

Ağac təsvirinin semantikasi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, ardıc, badam, şam, üzüm, kəndir, dəfnə və digər ağaclar müqəddəs həyat ağacı hesab edilmiş, insanların onlardan törədiyinə inanc olmuşdur. Het, Şumer, Assur, Anadolu, Orta Asiya mədəniyyətlərində də bu inanc mövcud olmuşdur.

yətində, mifologiyasında həyat ağacına olan inac müxtəlif şəkillərdə əks olunmuşdur. Hət mədəniyyətində badam Tanrı Amisi simvolizə etmiş, üzüm Allaha yaxın bir bitki, Allahın bolluğunu, yaradıcı gücünü təmsil etmişdir. Uyğur əfsanələrindən birində onların (uyğurların) həyat ağacından törədiyi qeyd edilir. Altay türkləri kayın ağacına dua etmiş, onu həyat ağacı hesab etmişlər. Şamanlar ən çox kayın ağacına inanmış, onu həyat ağacı hesab etmişlər. Həyat ağacı Orta Asiya Türk mifologiyasında bərkətin, yaşamağın ən mühüm simvolu olmuşdur. Yakut türklərinə görə ilk insan ağacdan yaranmışdır, onunla qidalanırdı. Buna görə də övladı olmayan insanlar müqəddəs hesab olunan ağacların altında oturub ona dua edərlərsə övladları olar. Manas dastanında sonsuz qadınların müqəddəs alma ağacının altında oynayaq dilək diləməsi ilə bağlı məlumatlara rast gəlmək olur. Uyğur əfsanələrinin birində qeyd edilmişdir ki, həyat ağacı dünyanın mərkəzində durur və göylə yer arasında əlaqəni yaratmaq üçün nərdiandır. Buna görə də o Allaha çatmanın ən mühüm vasitəsidir. Eyni fikir Altay türklərinin mifologiyasında bir qədər fərqli şəkildə əks olunmuşdur. Onların mifologiyasına görə göyün üzünə qədər bir şam ağacı ucalır. Bu həyat ağacı göyü dəlib keçmişdir. Onun təpəsində Tanrı Ülgen oturur. Ağacın bir tərəfində Ay, digər tərəfində Günəş durur. Tanrı Kutay onu budaqsız, qurumuş gördükdə buna doqquz dənə budaq bitsin demişdir, ilana və itə onun dörd budağının meyvəsindən yemək istəyənləri buraxmamağı tapşırılmış, həyat ağacının doqquz dənə budağı olmuşdur. Anadolu əfsanəsinə görə dəfnə ağacında bir can və ruh vardır, o su pərisidir, sülhün simvoludur. Nar cənnəti, xaşxaş ölümü və əbədi yuxunu əncir, alma, zeytun bərkəti və bolluğu, sərv ağacı ölümsüzlüyü simvolizə edir. Yakutlar kimi Anadolu türklərində də hələ də ağaca və gülün budağına parça bağlamaq, uşağı olmayanların və xəstələrin ağacdan dilək diləmək inancı qalmaqdadır (12, s. 3, 34, 50, 53, 54).

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş gil möhürlərin təyinatı, onların üzərindəki təsvirlərin semantikasi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı bu dövrdə sosial bərabərsizliyin, mülkiyyətə sahiblik hüququnun olmasını, möhürlərin hamısının qəbir abidələrindən tapılmasını, say etibarlı ilə nisbətən az olmasını və digər faktları əsas götürərək sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da onlar mülkiyyətə sahibliyi, kimliyi bildirmək, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə edilmişdir. Naxçıvana qonşu ölkələrdən gətirilməmiş, sifariş əsasında yerli sənətkarlar tərəfindən düzəldilmişdir. Onlar əsasən qəbir abidələrindən ona görə aşkar olunmuşdur ki, möhür sahibi öldükdən sonra başqasının əlinə keçməməsi üçün onu qəbərə qoymuşlar. Möhürlərin üzərindəki təsvirlərin bir qismi insaların dini-ideoloji görüşləri, düşüncə tərzini ilə bağlılıq təşkil etmiş, bəziləri isə damğa kimi istifadə edilmiş, möhür sahibinin soykökünü bildirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. I c. (Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə), Bakı: Elm, 1994, 680 s.
2. Aslanov Q.M., Qaşqay S.M., İbrahimov B.H. Mərdəngöl nekropolunun materialları // AA, 1999, № 3-4, s. 69-72.
3. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
4. Aslanov G., Kashkay S. Cylinderseals from the Nakhchivan District / Sulmu IV: Every day Life in Ancient Near East: Papers Presented at the International Conference, Poznan, 19-22 September, 1989, Seria Historia 182. UAM, 1993, Pages 13-19.

5. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
6. Berna İ.A. Kimlik betimleyici tasarımlar: mühürlər. Yüksek lisans tezi. Sivas, 2007, 134 s.
7. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
8. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
9. Əliyev V.H. Şahtaxtının Tunc dövrü abidələri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Bakı: 1974, № 4, s. 70-82.
10. Güler A. Gravür. İstanbul: Kale seramik sanat yayınları, 2000, 256 s.
11. İbrahimli B.İ., Qədirzadə H.Q., Əliyev Q.Ə., Xəlilov T.F., Əhmədova L.N. Üçüncü Plovdağ nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014, Bakı, 2015, s. 153-160.
12. Özlem A.K. (2009) Orta Asya'dan Anadolu'ya kültürel sembollere giriş. Ankara: Eflatun yayın evi, 80 s.
13. <https://neferkaminanu.wordpress.com/2013/02/15/sumer-silindir-muhurleri>. Sümer Silindir Mühürləri.
14. <https://www.evrensel.net/haber/316879/muhrun-tarihi-eski-mezopotamya-ve-anadoluda-muhur>. Heval Bozba Mührün tarixi: Eski Mezopotamya ve Anadolu'da mühür.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toğrul@gmail.com

Toğrul Xəlilov

ABOUT THE CLAY SEALS FOUND IN ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN DURING THE LATE BRONZE AGE

The Nakhchivan Autonomous Republic has an ancient and rich history. Every archeological material carries great scientific importance in the study of our ancient history, material and spiritual culture. In-depth study each of them can produce important scientific results. The obtained new scientific results also give us a deeper understanding of our history. Part of such archaeological materials are made of clay stamps from the Late Bronze Age. They have been studied by us because they have no complex research on their functionality and range of propagation. At the time of the survey, it was concluded that social inequality, the right to own property, the seizure of monuments in the grave, relatively little, and other facts were obtained as in other parts of the world and also in Nakhchivan as well as in ownership was used to provide safety. The clay seals were not brought from neighboring countries to Nakhchivan, it was made by local artisans on the basis of the order. They are mainly found in the tomb monuments in so that the seals not taken by someone else after death. Some of the images on the seals were associated with the religious-ideological views of the people, some of which were used as stamps and reported root of the stamp owner.

Keywords: Nakhchivan, Late Bronze Age, clay, seal, stamp.

Тогрул Халилов

О ГЛИНЯНЫХ ПЕЧАТЯХ, НАЙДЕННЫХ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ПЕРИОДА В НАХЧЫВАНЕ

Нахчыванская Автономная Республика имеет древнюю и богатую историю. Каждый археологический материал имеет научную ценность в изучении древней истории, материальной и духовной культуры. Углубленное изучение каждого из них может дать значительные научные результаты. Новые научные результаты также позволяют нам глубоко изучить нашу историю. Некоторые из этих археологических материалов – глиняные печати, датируемые бронзовым веком. Поскольку всестороннее исследование их функциональности и диапазона распространения не проводилось ранее, мы изучили этот вопрос. Исследование пришло к выводу, что в течение этого периода социальное неравенство, права собственности, обнаружение всех печатей в могилах, относительно немногочисленных, и другие факты свидетельствуют о том, что, как и в других частях мира, собственность Нахчывана, идентичность, используется для безопасности. Они не были привезены в Нахчыван из соседних стран, а изготовлены местными художниками на основе заказов. В основном они были найдены в могилах, потому что владелец печати умер, так что ее нельзя было взять в руки кому-либо еще. Некоторые изображения на печатях были связаны с религиозными и идеологическими взглядами людей, некоторые их использовали.

Ключевые слова: *Нахчыван, поздний бронзовый век, глина, печать, штамп.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.06.2019
Son variant 03.09.2019